

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

- ¹³ Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму. Археологія. 1987. Т. 58. С. 7-18.
- ¹⁴ Станко 1982, Телегін 1982, Залізняк 2005.
- ¹⁵ Kiosak et al. 2022.
- ¹⁶ Станко В.Н. Типы археологических памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА. 1972. Т. 7. С. 252-261. Телегін 1982, Залізняк 2005, Biagi, Kiosak 2010, Zaliznyak 2020.
- ¹⁷ Perrin T., Marchand G., Allard P. та ін. Le second Mesolithique d 'Europe occidentale : origine et gradient chronologique (the late Mesolithic of Western Europe: origins and chronological stages) // Annales de la Fondation Fyssen. 2009. Vol. 24. P. 160–177.

Г. М. Тоцев (Запоріжжя)

НЕОЛІТИЧНІ МОГИЛЬНИКИ МАМАЙ-ГОРИ

Мамай-Гора – широко відомий в Україні мультикомплексний пам'ятник поблизу с. Велика Знамянка Василівського (за попередньою назвою – Кам'янсько-Дніпровського) району Запорізької області. Охоронні розкопки на ньому з 1988 р. проводила археологічна експедиція Запорізького національного університету. За період досліджень тут були виявлені різночасові ґрунтові та курганні могильники, поминально-жертвні комплекси, загальна кількість яких у сукупності становить 1100. Матеріали розкопок за 1988-2008 рр. керівниками експедиції видані у повному обсязі¹.

Найдавнішими пам'ятниками на височині лівого берега сучасного Каховського водосховища, виступають ґрунтові могильники епохи неоліту. Матеріали 1-го з них наразі опубліковані².

Нагадаємо, що були виявлені 26 поховань, які утворювали 2 ряди і були витягнуті перпендикулярно до русла річок Конка і Дніпро (рис.1). Поховання здійснені в індивідуальних ямах підовальної форми, що знаходилися на різній відстані одне від одного. Кістяки лежали витягнуто на спині, головою на ПдСС або на С. У всіх, за виключенням трьох, виявлено інвентар – підвіски із зубів благородного оленя, буси з раковин або каменя, кремені – пластини або їх уламки, відщепи. В 13 похованнях на кістках похованих, днищі ями або у заповненні помічена вохра. Серед похованих – чоловіки (6), жінки (4), діти (7), дорослі (9).

Між похованнями виявлені чотири скупчення охри разом з бусинами і підвісками.

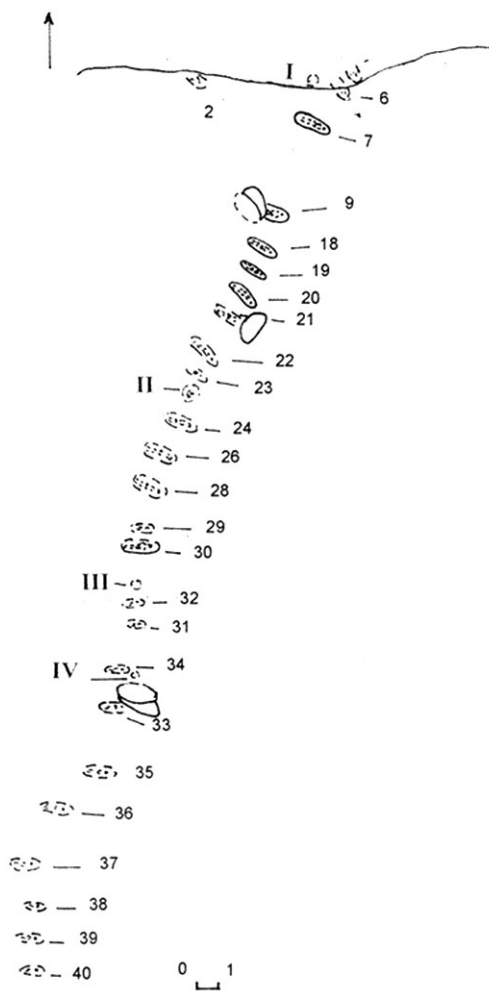

Рис. 1. Загальний план 1-го неолітичного могильника.

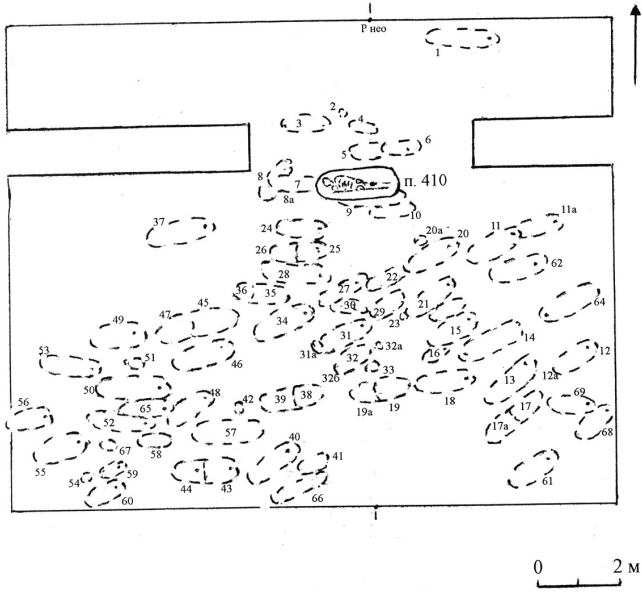

Рис. 2. Верхній горизонт 2-го неолітичного могильника (п. 410 – половецьке).

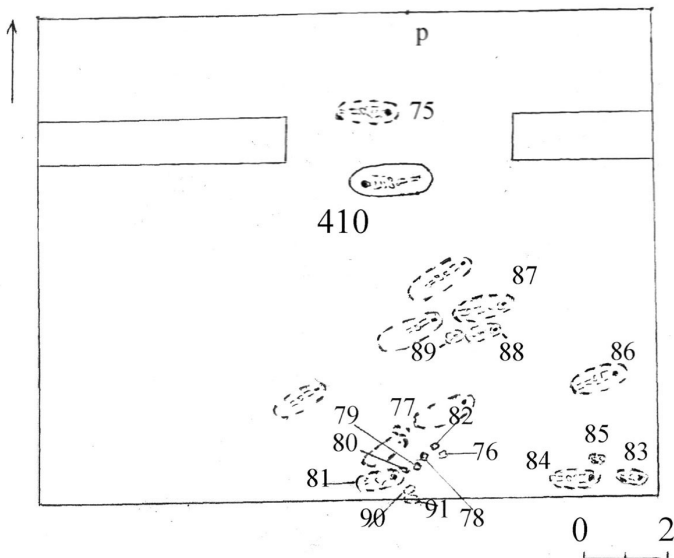

Рис. 3. Нижній горизонт 2-го неолітичного могильника.

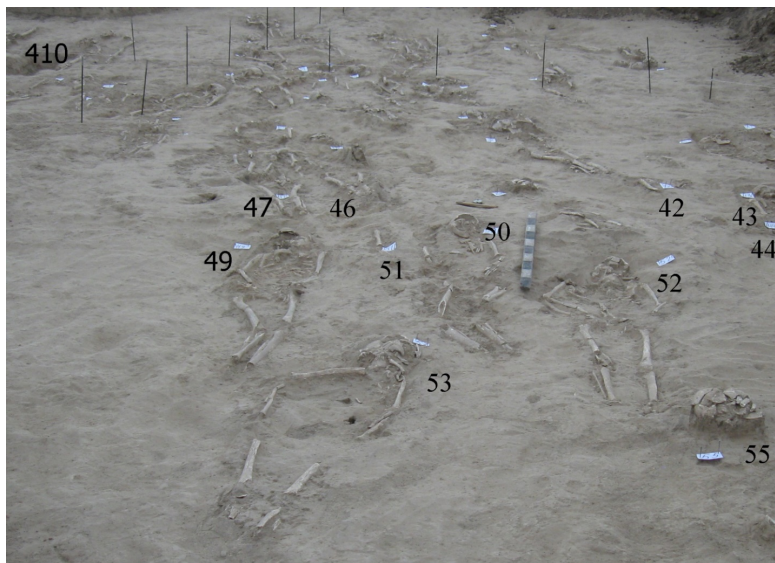

Рис. 4. Вид із заходу ділянки верхнього горизонту 2-го неолітичного могильника.

Даний пам'ятник ми розглядаємо як родовий могильник Азово-Дніпровської культури. Так, наприклад, одна з дослідниць цієї культури Н.С. Котова відмічала, що «час існування азово-дніпровської культури охоплював близько 1200 років», і що «її неолітичний період датується приблизно 5100-4350 роками до н. е.³ Пізніше інші автори розглядали її в межах VI – початку V тис. до н.е.⁴

Виходячи з різних версій датування, ми вважаємо можливим відносити неолітичний могильник Мамай-Гора до першого періоду існування цієї культури⁵.

Другий неолітичний могильник був досліджений у 2019 р. Він виявлений на відстані 140 м на ПдС від першого. Його досліджена площа складає 180 кв. м. Найвні ознаки дозволяють нам припуститися думки про розширення його території по всіх напрямках. У вивчених межах могильника знайдено 91 (100?) поховання.

Кістяки виявлені в щільному шарі материкової жовтої глини на глибині 1,3-1,35 м. Контури поховальних ям або траншей не фіксувалися. Певною мірою можна думати про рядове планування за лінією ПЗ-ПдС. Поховані лежали витягнуто на спині, руки покладені вздовж або дещо зігнуті в ліктях, кистями на тазі. У двох випадках

безпосередньо на кістках дорослого знаходилися черепа дітей. Домінує ПнС та С орієнтування кістяків, З і ПдЗ відмічене в 5 випадках. Відмінностей у похованнях з різним орієнтуванням не помічено.

В окремих могилах поруч з кістяками знайдені: абразив з пісковіку, зуб бізона⁶ та кремені (4). Останні знайдені також у шарі між кістяками.

Поруч з кістяками в різних місцях відмічені стулки річкових раковин (21). Стулки або їх уламки знайдені також в ґрунті між похованими.

Крупинка руди червоного кольору знайдена лише в одному похованні.

Зафіксовано 19 випадків безпосереднього накладання одного похованого на інше, змішування кісток від різних кістяків.⁷

Десять поховань залягали на 10-15 см нижче від тих кістяків, які накривали їх зверху (нижній горизонт). Датування за даними аналізу кісток людини з п. 14, проведеного в Київській радіовуглецевій лабораторії – $6170 \pm 70 \text{ BP}$ ⁸

Перший могильник можна співставити за рядом ознак (рядове планування, індивідуальні ями, положення та орієнтування, інвентар, наявність вохри) з відомими пам'ятками цього часу. Другий могильник має ряд відмінностей (відсутність вохри, інвентарю) і розглядається як довготривала колективна усипальниця, більш архаїчна, ніж перший могильник.

На даному етапі досліджень вважаємо, що виявлені могильники можна віднести до різних груп неолітичного населення у Нижньому Подніпров'ї. А для більш певних висновків потрібні дані C^{14} та антропологів.

¹ Андрух С.И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Кн.І. Запорожье. 1988; Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора. Кн. II. Запорожье. 2000; Андрух С.И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Кн.ІІІ. Запорожье. 2004; Андрух С.И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Кн.ІV. Запорожье. 2009.

² Tošev G. N. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet // Godišnjak. Knjga/Band XXXIV. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo, 2005. S. 21-45; Андрух С.И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Кн. IV. Запорожье. 2009. С. 13-35.

³ Н.С. Котова. Періодизація та хронологія Азово-Дніпровської культури // Археологія. №2. 2003. С. 3-10.

⁴ Україна: хронологія розвитку. Київ. 2008. Під ред. Толочка П.П та ін. Вид. КВІС. С.129.

- ⁵ Котова Н.С. Неолитизация Украины. Луганск, 2002. С.88, 99. Табл.4; Tošćev G. N. Die neolithische Nekropole... S. 36.
- ⁶ Визначення О.П. Секерської, за що їй вельми вдячні.
- ⁷ Цим і пояснюється різниця у підрахунках кількості похованих. Вирішальне слово тут належить колективу антропологів.
- ⁸ Вельми вдячні Н.С. Котовій за сприяння в проведенні аналізу.

О. С. Пересунчак (Завалля)

**АНТРОПОМОРФНА СТАТУЕТКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО
ПОСЕЛЕННЯ ТОПОЛІ**

Тополі належить до складу дев'яти поселень спільноти етапу Кукутень А — Трипілля VI, зосереджених на території Середнього Побужжя і відомих під назвою «пам'ятки сабатинівського типу» (Рис.1)¹.

Поселення, яке знаходиться на території Гайворонської міської ради Кіровоградської області, було відкрито автором в 2003 р.² Перші розкопки (шурфування) були проведені тут в 2016 р. учасниками Східно-Подільської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом В. Рудя³.

Пам'ятка локалізована на північному схилі балки, по якій протікає безіменна річка, ліва притока Південного Бугу (на даний час тут знаходиться ставок) та обмежена із заходу глибоким байраком (Хашуватським яром), по якому протікає невеличкий струмок⁴. Найближчі поселення такого типу: Хашувате–Гірка, знаходиться в 4 км в південному напрямку на лівому березі Південного Бугу та Довгий Яр, Козачий Яр-1, Козачий Яр-2 відповідно за 10–13 км на правому березі цієї ріки³.

Південна частина поселення (схил) задернована. На ґрунтовій дорозі, що його перетинає, трапляються сліди обмазки та фрагменти кераміки. Більша частина пам'ятки знаходиться на плато і систематично зазнає глибокої оранки. В результаті поверхневого обстеження площі біля 3 га зафіксовано 13 «площадок» у вигляді скупчень обпаленої глини значних розмірів.

Під час збору підйомного матеріалу виявлені уламок виробу із жадеїту⁵, фрагменти власне трипільської кераміки, серед якої були і рештки двох перетинок біноклевидних посудин, так і з домішкою товченої мушлі в тісті.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіусак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518